
JERZY MICHAŁEWICZ

Przemysł gorzelniany Galicji
między monopolem dworskim
a monopolem państwowym (XIX-XX w.).

PRÓBA UJĘCIA MODELOWEGO

Granice rozbiorowe przecięły naturalne i konsekwentnie rozwijane od wieków związki gospodarcze południowych obszarów Polski z resztą ziem polskich. Galicja stała się enklawą polityczną wobec pozostałych ziem polskich oraz enklawą gospodarczą wobec krajów aktualnego suzerena. Do połowy XIX w. despotyczne rządy austriackie osłabiały kondycję gospodarczą Galicji aż po jej stagnację. Różnice cywilizacyjne między prowincjami Monarchii były szansą, lecz i zagrożeniem dla ziem polskich leżących na peryferiach Austrii. W nastrojach społecznych Galicji znajdowało to odbicie w autarkicznych, ze względów politycznych i gospodarczych, postawach i poglądach. Na fali Wiosny Ludów stan ten uległ zmianie. Ograniczone prawa autonomiczne, które uzyskała Galicja w latach sześćdziesiątych XIX w., stwarzały możliwości do ożywienia polskiej myśli ekonomicznej i jej realizacji tak na forum sejmu krajowego, jak i w licznie wówczas powstających polskich organizacjach i stowarzyszeniach politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturalnych. Jedną z dziedzin życia gospodarczego Galicji skupiającą szczególną uwagę współczesnych był przemysł gorzelniany.

Gorzelnictwo było na ziemiach polskich tradycyjną gałęzią produkcji przemysłowej podlegającą ochronie prawnej

w ramach tzw. propinacji. Propinacja to prawo pana gruntowego do wyrobu i sprzedaży trunków na obszarze własnych dóbr tworzących tzw. obszar propinacyjny. Wykorzystywano to prawo z tytułu posiadania dóbr ziemskich, jak i z tytułu pozyskanego od właściciela gruntu przywileju na produkcję alkoholu. Następstwem rozwoju tego prawa był przymus propinacyjny umożliwiający w pewnych okresach stosowanie przymusu konsumpcyjnego. Głęboko po wiek XIX funkcjonował więc w przemyśle gorzelnianym swoisty sposób gospodarowania opierający się nie na prawach rynkowych, lecz na normie prawnej i odwołujący się do monopolu własności ziemskiej. Model kompleksowej organizacji przemysłu gorzelnianego obejmujący dotąd tak produkcję, jak i zbyt ulegał postępującemu rozkładowi w następstwie przemian gospodarczych zachodzących na ziemiach polskich w ciągu XIX w. Przekształcenia, jakim wówczas ulegał, nie naruszały jego historycznie ukształtowanej struktury, bowiem zmiany dokonywały się na jego peryferiach. Propinacja ograniczona została do strefy zbytu. Natomiast strefa produkcji uznana została wolną działalnością gospodarczą przedsiębiorców poddaną jedynie systemowi podatku konsumpcyjnego. Tytuł własności do propinacji, związany dotąd ze zwierzchnością gruntową i zależnością poddańczą, obecnie interpretowany był jako własność rzeczowa stanowiąca element inwentarza dóbr i ich hipoteki. Uzyskano w ten sposób rozdział produkcji alkoholu od jego dystrybucji i konsumpcji, stwarzając możliwość odmiennego wpływania na wszystkie te sfery. Sytuacja taka była korzystna z punktu widzenia interesów fiskusa państwowego i społecznie akceptowanych rozmiarów spożycia alkoholu.

Sukces odniesiono w sferze produkcji oraz w konsekwentnie realizowanej polityce fiskalnej państwa. Udział gorzelnictwa galicyjskiego w produkcji kontyngentu Przedlitawii w latach 1888-1898 wynosił 46% (45 tys. l), w latach 1899-1902 - 60% (55 tys. l) a w latach 1903-1907 aż 79% (70 tys. l). Tendencja ta była zbieżna z postępami ustawodawstwa spi-

rytusowego. W okresie prawie sześćdziesięciu lat (1829-1888) siedmiokrotnie zmieniano ustawę podatkową (1829, 1835, 1862, 1865, 1878, 1884, 1888) wprowadzając do niej istotne zmiany. Podatek spirytusowy stał się polem doświadczalnym nasilającego się przez cały XIX w. fiskalizmu. Stabilizację trendu podatkowego wprowadziła dopiero ustawa z 1888 r. 3,5-krotnie podnosząc jego wymiar.

Rosnący udział podatków niestałych, w tym szczególnie konsumpcyjnych, w budżetach poszczególnych państw był wówczas zjawiskiem powszechnym. Podatek spirytusowy był dla tej ogólnoświatowej tendencji probierzem wyznaczającym możliwości w tym zakresie tak społeczeństwa, jak i państwa. W Austrii tendencje te realizowano w sposób umiarkowany, a stopień obciążenia ludności podatkiem spirytusowym plasował ją na ósmym miejscu tak w połowie XIX w., jak i na początku XX w., po takich krajach, jak - w 1864 r.: Anglia, Rosja, Francja, Belgia, Szwecja, Dania, Prusy, Norwegia, a w 1907 r.: Argentyna, Rosja, Anglia, Stany Zjednoczone AP, Francja, Szwecja, Węgry. Wskaźnik udziału podatku spirytusowego w ogólnych dochodach państwa lokował Austrię na początku XX w. na szóstym miejscu, po Anglii (32%), USA (29%), Kanadzie (19%), Holandii (19%), Rosji, Francji, Belgii i Szwecji (po 18%), a razem z Niemcami (po 5%). Przemysł gorzelniany stał się wówczas jednym ze znaczących źródeł dochodu skarbu państwa i włączony został w orbitę polityki fiskalnej państwa. W niewielu dziedzinach gospodarowania można było uzyskać tak wiele ograniczając się tylko do działań administracyjnych. Gdy w pierwszej połowie XIX w. obciążenie podatkowe gorzelnictwa sięgało 17%, to na początku XX w. aż 55% wartości jego produkcji. Był to przypadek bez precedensu w dziejach skarbowości państwowej, a zarazem pierwszy etap całkowitego podporządkowania gorzelnictwa interesom państwa. W Galicji tendencje te nasilają się od lat siedemdziesiątych XIX w. Gorzelnictwo będąc już wówczas istotnym elemen-

tem polityki fiskalnej stopniowo wykorzystywane jest jako środek do realizacji rodzącej się wówczas nowej polityki etatystycznej państwa.

Ten właśnie okres dziejów przemysłu gorzelnianego Europy środkowo-wschodniej i południowej charakteryzuje podtytuł mojej pracy: Przemysł gorzelniany Galicji doby autonomicznej. Między monopolem dworskim a monopolem państwowym¹. Utrwalony parowiekową tradycją mechanizm funkcjonowania monopolu dworskiego był szczególnie podatny na przekształcenia gospodarcze i społeczne realizowane w XIX w. Związek przyczynowy pomiędzy systemem podatku spirytusowego a monopolem spirytusowym był dla współczesnych oczywisty. Tempo realizacji tego procesu było przedmiotem przetargu pomiędzy rządem Monarchii a grupami społecznego nacisku zorganizowanymi już wówczas w stowarzyszenia właścicieli, przedsiębiorców, pracowników itp.

Prasa fachowa Galicji z uwagą śledziła rozwój systemów podatkowych poszczególnych państw oraz dyskusje i próby wprowadzenia państwowego monopolu spirytusowego. W ostatniej ćwierci XIX w. aż po 1910 r. publikowano odnośne dane z terenu Belgii, Bułgarii, Danii, Francji, Hiszpanii, Holandii, Niemiec, Norwegii, Rosji, Rumunii, Serbii, Stanów Zjednoczonych AP, Szwajcarii, Turcji i Włoch. Śledzono losy nie zrealizowanych projektów monopolizacji przemysłu gorzelnianego, np. w Bułgarii (1896 r.). W Niemczech (1886-1888, 1907 r.) oraz różnych form monopolu, głównie handlowego, zaprowadzonych w Norwegii (1896 r.), Rosji (1890-1904 r.), Rumunii (1908 r.), Serbii (1902 r.), Szwajcarii (1886, 1900 r.). Zaawansowane projekty monopolu spirytusowego nie zostały zrealizowane w Austrii. Wprowadzono go dopiero w Polsce Odrodzonej, w 1924 r.

Dyskusje toczone wokół monopolizacji gorzelnictwa antagonizowały obrońców liberalizmu gospodarczego i zwolenników etatyzmu państwowego. W późniejszym czasie dopatrywano się tu wpływu doktryny socjalistycznej. W swej istocie dysku-

sje te były sygnałem o wyczerpaniu przez fiskalizm państwowy tych możliwości, które osiągnięto w wyniku rozwoju dotychczasowych form podatku spirytusowego i systemu reglamentacji produkcji. Dyskusja ta była zarazem sygnałem wyczerpywania się argumentów po stronie obrońców gorzelnictwa tak rolniczego, jak i przemysłowego.

Przeciwstawianie gorzelnictwa rolniczego gorzelnictwu przemysłowemu było osią kolejnej orbity tworzącej się w ciągu XIX w. wokół gorzelnictwa. Umowność terminów była oczywista już w momencie ich formułowania. Realna była natomiast konkurencja pomiędzy gorzelniami drobnymi i średnimi, zwanymi w różnych okresach gorzelniami: przydomowymi, kociołkowymi, chłopskimi, rolniczymi, gospodarczymi i dominikalnymi, a gorzelniami: przemysłowymi, fabrycznymi, wielkimi. Powszechność występowania różnych typów gorzelnii w tej części Europy nadawała zagadnieniu znaczenie podstawowego dylematu gospodarczego, kształtującego ówczesną politykę gospodarczą sił dyspozycyjnych tak rządowych, jak i społecznych. W przypadku gorzelnictwa polskiego walka o zwycięstwo jednej z dwu zauważalnych wówczas tendencji w rozwoju tego przemysłu toczyła się w sferze pojęciowej, inspirującej myśl ekonomiczną, lecz noszącej znamiona walki pozornej.

Przez cały XIX w. aż po dzień dzisiejszy, na ziemiach polskich, a także w całej Europie środkowo-wschodniej i południowej, dominowała gorzelnia rolnicza. Podstawową jej cechą był ścisły związek z gospodarstwem rolnym. Obserwowane od drugiej ćwierci XIX w. tendencje prowadziły do wypracowania, ścisłych z punktu widzenia ekonomiki przedsiębiorstwa, relacji pomiędzy gospodarstwem rolnym a gorzelnianym zakładem przemysłowym. Relacje te miały utrzymywać obopólnie korzystne związki łączące oba zakłady gospodarcze. Dziewiętnastowieczny pejzaż polski z kominem gorzelnii w tle miał obrazować sukces osiągnięty na trudnej drodze gruntownych i nowoczesnych przekształceń dokonanych w gospodarstwie rolnym.

Funkcje spełniane przez zakład gorzelniany w gospodarstwie rolnym można sprowadzić do 13 co najmniej zjawisk, przejawiających się z różnym natężeniem w poszczególnych okresach, a mianowicie:

1. Gorzelnie umożliwiały podjęcie wymiany materiałowej przerabiając ziemniaki i żyto, a zwracając gospodarstwu wartościowy produkt uboczny, to jest wywar.

2. Warunkowało to rozwój towarowej produkcji ziemniaków, nieopłacalnej z uwagi na niską cenę sprzedażną, koszt transportu i nietrwałość produktu.

3. Zapotrzebowanie na surowce przekraczało nierzadko możliwości produkcyjne własnego gospodarstwa rolnego i aktywizowało produkcję gospodarstw sąsiednich, tworząc wyspecjalizowany rynek lokalny.

4. Intensywna produkcja ziemniaków była ważnym elementem nowoczesnej technologii uprawy roli, korzystnie kształtowała strukturę zasiewów i wpływała na kulturę upraw. Fakt ten był potęgowany zamkniętym obiegiem surowców wykorzystywanych w gorzelnii.

5. Wywar gorzelniany był podstawową karmą zwierząt hodowanych na skalę przemysłową, wydatnie podnosząc intensywność i higienę tej produkcji.

6. Obornik umożliwiał intensywne nawożenie pól, a sole mineralne oraz substancje azotowe w nim zawarte były podstawowym wówczas składnikiem nawozowym.

7. Stały, silny popyt na spirytus i wódkę, problem inwestycji, akumulacji kapitału i kredytów - to kolejny zespół czynników wprowadzony dzięki gorzelniom do rachunku ekonomicznego przedsiębiorstw rolnych.

8. Techniczne, technologiczne i organizacyjne metody pracy gorzelnii sprzyjały, a często inicjowały postęp techniczny w rolnictwie.

9. Rozwijana na skalę przemysłową produkcja gorzelnii wdrażała administrację dóbr rolnych w problematykę infra-

struktury przemysłowej, w kwestie zasobności i jakości wody, energii, stanu dróg lokalnych, kolei, telefonu i telegrafu, środków transportowych, zasad magazynowania towaru, wiedzy handlowej, usług technicznych itp.

10. Gorzelnie oddziaływały pozytywnie na poziom gospodarczy i stosunki społeczne na wsi galicyjskiej, głównie przez tworzenie lokalnego rynku pracy, tym cenniejszego, że ożywiającego się poza sezonem prac polowych.

11. Występujące zjawisko nadprodukcji mobilizowało do intensywnych prac nad zastosowaniem spirytusu technicznego w wielu dziedzinach przemysłu.

12. Model gorzelnii rolniczej, wymuszony prawami rynku oraz ustawodawstwem podatkowym, z reglamentowaną wielkością produkcji, był podstawą racjonalnych działań w odniesieniu do zjawiska patologicznego spożycia alkoholu.

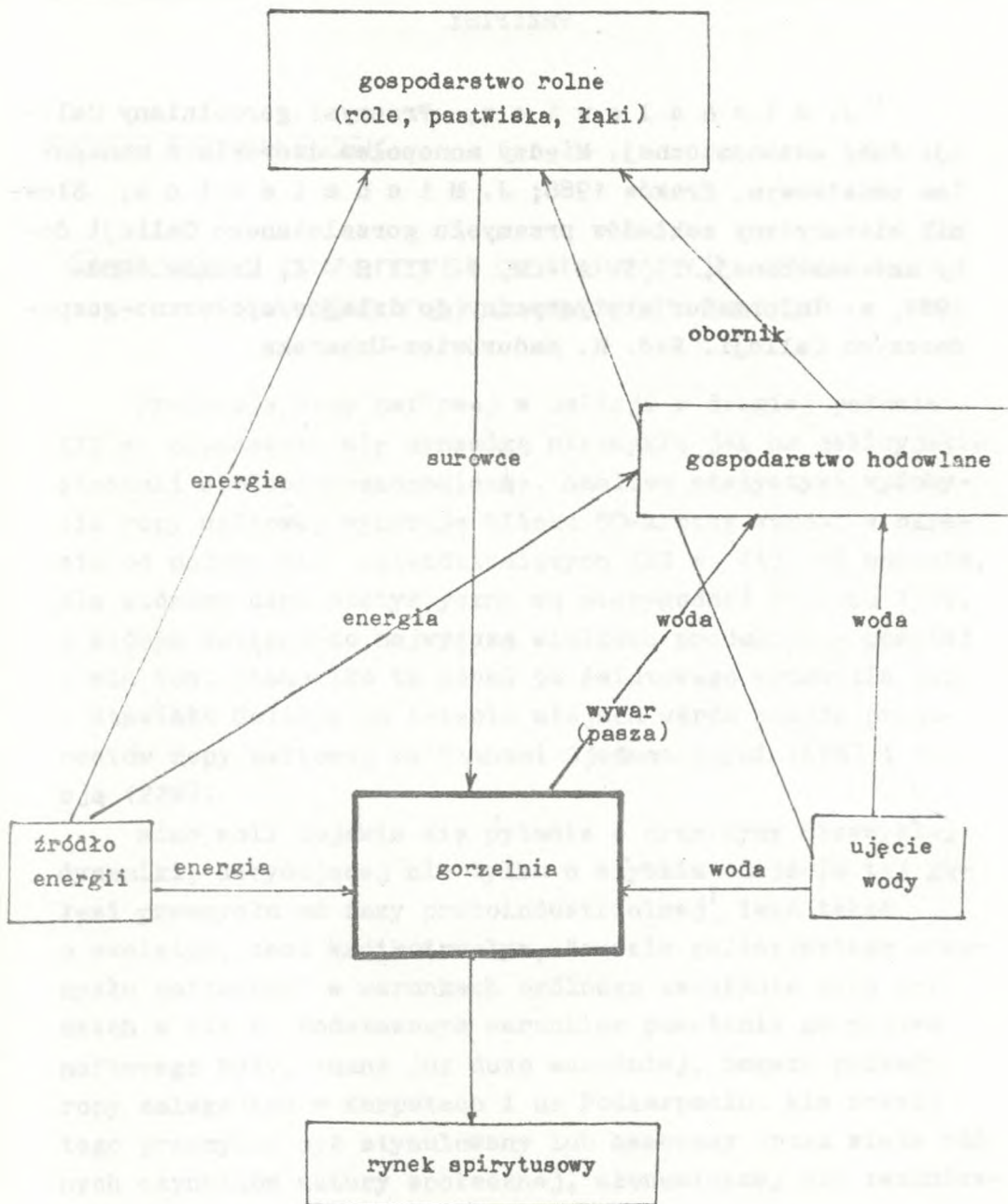
13. Pręźnie działające stowarzyszenia przedsiębiorców i pracowników inicjując własne publikacje, prasę fachową, akcje oświatowe i szkolnictwo zawodowe aktywizowały rozproszone, ale obejmujące całość terytorium kraju ośrodki.

Oddziaływanie przemysłu gorzelnianego na kondycję gospodarczą kraju stało się przedmiotem ówczesnej refleksji ekonomicznej. Gromadzono argumenty na rzecz gorzelnictwa jako stymulatora postępowych przemian w przejściowym, wczesnym okresie intensyfikacji rolnictwa. Teza ta znajduje swoje uogólnienie w pojęciu "gospodarstwa gorzelnianego". Podstawowym kryterium gospodarstwa gorzelnianego do 1887 r. była norma zwana "objętością naczyń zaciernych" określana wskaźnikami: 1 ha gruntów do 2,2 hl spirytusu, lub 27,5 hl zacieru przy minimalnym obszarze gruntów 57,5 ha zlokalizowanych w promieniu 7,5 km wokół gorzelnii. Od czasu obowiązywania ustawy z 1888 r. normą był tzw. "obszar kontyngentowy" (role, łąki, pastwiska) opisywany wskaźnikami: produkcja dzienna spirytusu z hektara - 3 l, produkcja dzienna z ogółu areалу - 7 hl, optymalny obszar kontyngentowy - 233 ha, produkcja globalna w czasie kampanii - 1680 hl.

Przeciętne gospodarstwo gorzelniane z początku XX w. zajmowało obszar 573 ha, w tym obszar kontyngentowy wynosił 474 ha.

Pojęcie obszaru kontyngentowego było czymś więcej niż tylko określeniem zaplecza surowcowego. Było to zaplecze gospodarcze gorzelnianie traktowane jako zamknięty cykl produkcyjny: produkcja surowca - produkcja spirytusu i wywaru - produkcja hodowlana - gospodarka nawozowa - produkcja rolna.

Zależność gospodarstwa rolnego od gorzelnian, tradycyjnie silna, pogłębiała się w ścisłej zależności od procesów demograficznych i przemian w technologii rolniczej, w tym głównie w zakresie struktury upraw. Przemiany te w obu przypadkach związane były z upowszechnieniem się produkcji ziemniaka. Obszar dominacji produkcji ziemniaka w Europie jest obszarem dominacji gorzelnian rolniczej i gospodarstwa gorzelnianego. Osiągnięcie postępu w produkcji rolnej, a szczególnie restrukturyzacja gospodarstw rolnych na poziomie przedsiębiorstw o pożądanej produkcji towarowej umocniła związek pomiędzy przemysłem gorzelnianym a rolnictwem. Optymalną relację pomiędzy areałem gospodarstw rolnych a wielkością produkcji gorzelnian osiągnięto w latach osiemdziesiątych XIX w. Dalszy wzrost produkcji był wynikiem postępu technologicznego produkcji alkoholu (chemia organiczna), wzrostu konsumpcji określonej przesileniem demograficznym oraz postępami w produkcji spirytusu technicznego. Stabilizacja produkcji gorzelnianej w ostatniej ćwierci XIX w., osiągnięcie pożądanej struktury wielkości zakładów itp. - na podłożu żywotnych związków pomiędzy rolnictwem a przemysłem gorzelnianym zamknęło trwający pół wieku proces kształtowania się modelu gospodarstwa gorzelnianego, który traktować należy jako wskaźnik poziomu przemian w zakresie gospodarki rolnej ziem Europy środkowo-wschodniej i południowej. W swoim czasie był to wyraz sukcesu. Przedłużone trwanie tego modelu jest natomiast sygnałem niepokojącym.

Gospodarstwo gorzelniane

PRZYPISY

¹ J. M i c h a l e w i c z, Przemysł gorzelniany Galicji doby autonomicznej. Między monopolem dworskim a monopolem państwowym, Kraków 1988; J. M i c h a l e w i c z, Słownik historyczny zakładów przemysłu gorzelnianego Galicji doby autonomicznej, T. I: A - G, T. II: H - K, Kraków 1988-1989, w: Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Red. H. Madurowicz-Urbańska.